

Klokkenvordering was gewoon plundering

Ineens werd het stil op straat...

Door Elly van Loon-van de Moosdijk en Piet Snijders

De wereld liep nog niet over van communicatie. Er was geen televisie, computer of smartphone, geen internet. Je had telegraaf en telefoon, krant en radio, het filmjournaal...

En je had klokken in de torens. Die hoorde je van verre. Zij sloegen de tijd, luidden bij geboorte en dood, riepen op tot gebed en waarschuwden bij gevaar. Ze waren belangrijk. Ze hoorden bij ons bestaan, onze cultuur.

1940. Maar dan raakt het land in oorlog. Militairen van de Duitse Wehrmacht overspoelen straten en pleinen. Er komen nieuwe heersers. Die praten niet, ze commanderen. Ze vragen niet, ze eisen. Eten, vervoer, energie, arbeidskracht, alles.

Zij roven wat ze nodig hebben; ze plunderen.

Ook grondstoffen zoeken ze. Hout, ijzer, koper, lood, tin en brons.

De mensen moeten van alles inleveren, alles van waarde: tafelzilver, muntgeld, huisraad. Ook maatschappelijke eigendommen gaan er aan, het openbaar kunstbezit.

En: de bronzen luid- en speclklokken!

Klokken zijn zéér in trek. Klokkenbrons bestaat uit koper en tin, daar kun je granaathulzen en munitie van maken. Daarom worden op grote schaal klokken gevorderd. Internationaal gezien gaat het om tienduizenden klokken, om miljoenen kilo's brons.

De klokken worden in korte tijd uit hun torens gehaald, verzameld en naar Hamburg gebracht. Daar worden ze in twee raffinaderijen omgesmolten voor de wapenindustrie.

Ineens wordt het stil op straat...

Klokken en kanonnen

Tot circa 1880 - als de wapenindustrie zich op het goedkopere gietijzer stort - produceren klokkengieters zowel 'klinkende klokken' als 'bulderende kanonnen'. In vreedstijd maken ze klokken, die ze tijdens oorlogen stukslaan om van het brons kanonnen te gieten.

Klokkenvorderingen zijn dan ook van alle tijden; vernietiging van dit cultuurgoed geldt als noodzakelijk kwaad. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) vorderen de Staten Generaal der Zeven Provinciën bijvoorbeeld klokken in de strijd tegen de Spanjaarden. Met name 1578 is een rampjaar voor veel middeleeuwse klokken. Zowel de Spanjaarden als de Geuzen laten klokken stuk slaan om er geschut van te maken.

Ook tijdens de Franse Revolutie (1789-1799) neemt de overheid klokken in beslag. Kerken en kloosters mogen ze niet meer voor godsdienstdoeleinden gebruiken. De revolutionaire regering laat uit het brons liever munten en medailles slaan. En in de coalitieoorlogen (1792-1815) van de Fransen tegen de rest van Europa bulderen zeker ook kanonnen die uit klokkenbrons zijn gegoten.

In de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) halen de Duitsers in eigen land én in delen van bezet België klokken uit de torens. Tijdens de Tweede Wereldoorlog (1939-1945) vordert de bezetter vanaf 1942 opnieuw klokken, onder meer in Nederland, België en in eigen land.

De 'M' van monument

Maar niet alleen de Duitsers hebben het op klokken gemunt. Eind jaren dertig is de oorlogsdreiging zo groot, dat ook het Nederlandse ministerie van Defensie metalen zoekt om er kogels en granaathulzen van te maken.

In 1937 geeft Monumentenzorg de Klokken- en Orgelraad opdracht een lijst samen te stellen van alle beschikbare carillons en kerkklokken. Een jaar later besluit de regering bij een tekort aan koper en tin daadwerkelijk klokken in te zamelen. Slechts tien procent van het klokkenbestand mag dan blijven hangen. Dat betekent: de meeste carillons en een handjevol luidklokken. Weer een jaar later, in 1939, geeft het ministerie van Onderwijs, Kunsten & Wetenschappen gemeentebesturen opdracht een overzicht van hun luidklokkenbestand te verstrekken.

Binnen Monumentenzorg wordt intussen de Inspectie Kunstbescherming actief. Deze dienst maakt een nieuwe lijst met de belangrijkste klokken én historische carillons die behouden dienen te blijven. Zij krijgen het predicaat 'M' van *Monument* en mogen in de torens blijven. Alle gemeenten krijgen een mal om de M op deze klokken te schilderen met een instructie in vier talen. Afblijven...!, luidt de boodschap.

De bezetter eist

Alsof dat afdoende is. De Duitsers beginnen de oorlog in de wetenschap dat hun grondstofvoorraad tekort schiet. Al vóór de oorlog bepaalt rijksmaarschalk Hermann Göring dat grondstoffen voor de oorlogsindustrie in beslag genomen moeten worden. En dus eist de bezetter na de capitulatie van Nederland de klokkenlijsten op. De lijsten bedoeld voor eigen gebruik!

Op 22 juni 1941 valt de Duitse Wehrmacht onverhoeds de Sovjetunie binnen. Daarmee stopt de reguliere Russische levering van grondstoffen en wordt plundering in de bezette gebieden een kwestie van tijd. Op 23 juli 1942 wordt in Nederland de tweede Metaalverordening van kracht. De jacht op de klokken is nu geopend.

De vordering blijkt naar Duits voorbeeld georganiseerd. Omgeven met bureaucratische regeltjes alsof het een legale operatie is. Naast de M-klokken en beschermde carillons krijgen de resterende klokken een A-, B-, of C-merk en een volgnummer. De jongste klokken uit categorie A kunnen meteen weg.

Op 22 september begint de praktische klokkenroof in Limburg. Aannemersbedrijf P.J. Meulenberg uit Venlo/Heerlen haalt ze in opdracht van de Rüstungs Inspektion uit de torens. Binnen een half jaar verwijderd het bedrijf in het hele land 6.700 klokken.

Het Nederlandse volk ziet tandenknarsend toe. Klokken vormen niet alleen materieel, maar ook immaterieel erfgoed. Hun klank is eigen aan de inwoners van dorpen en steden; ze zijn van heinde en verre te horen. Klokken zijn intermediairs tussen kerkgemeenschappen en God. Ze worden niet zomaar gepersonifieerd, ze dragen niet zomaar namen.

Maar hoezeer hun roof ook als ernstig verlies wordt ervaren, net als bij inbeslagname van radio's of fietsen is verzet uit den boze, zelfs gevaarlijk. Emoties vinden andere uitlaatkleppen. Hier kalkt de goegemeente 'Tot ziens lieve

klok' op haar bronzen trots; elders wordt de bezetter heimelijk bespot: 'Wie met klokken schiet, wint den oorlog niet'.

'Klokken-Peter' Meulenberg brengt de klokken naar 24 opslagplaatsen verspreid over het land. Na weging worden ze afgevoerd naar Hamburg.

Als dank voor 'bewezen diensten' krijgt Klokken-Peter van de Rüstungs Inspektion een herinneringsklok (*sic*).

Redden wat te redden valt

Maar weer roert zich de Inspectie Kunstbescherming. Via ambtelijke weg probeert ze klokken zo lang mogelijk te behouden. Zijn wel de juiste klokken uit de torens gehaald? Moet dat niet onderzocht worden? Een deel van de klokken mag gemerkt worden met de 'P' van *Prüfung*. Zij gaan naar Tilburg, Spijk of Meppel. Vrijwilligers onderzoeken ze op hun cultuurhistorische waarde.

De meeste P-klokken van Noord-Brabant en Limburg komen in Tilburg terecht. Deskundigen noteren daar maten en opschriften, maken tekeningen en foto's, papier- en gipsafdrukken. Ook worden de eerste klankanalyses gemaakt. Het is een effectieve vertragingsstactiek.

In ieder dorp of stad mag één alarmklok blijven hangen. Dat lukt niet altijd, zodat sommige torens 'stom' blijven. De oplossing: een grammofoonplaat met klokgelui (Breda), een grote ketel die als klok dient (Eindhoven) of een lege melkbus om op te slaan (Bakel).

Met list, geluk en bedrog zijn ook klokken gered. Soms worden ze begraven; soms toegevoegd aan beschermde beiaarden.

In 1943 zinkt op het IJsselmeer bij Urk een schip vol klokken. Pas na de oorlog komen die weer boven water. In Den Bosch gaan klokken de Dommel in. Allemaal om vernietiging te verhinderen. Bij gieters in Heiligerlee en Asten zijn nog niet geleverde klokken stiekem begraven. Met Kerstmis 1944 galmen vanuit de Astense kerktoren klokken, bestemd voor Joure, triomfantelijk over het bevrijde Zuid-Nederland.

Alsof ze een voorschot nemen op het gedicht *De Klokken* van Jan Engelman:
Straks worden weer kanonnen klokken / Die zingen liederen allerhand / Onstuimiger dan ooit getrokken / Door ons bevrijde Nederland

Balans

Na de bevrijding van het hele land kan de balans worden opgemaakt.

Vóór het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog bezit Nederland circa 9.000 luid- en speelklokken. Ruim 50% gaat door oorlogshandelingen verloren, waarmee we unieke klanken kwijtraken. De meeste M-klokken blijven hangen. Wel gaan er in de laatste oorlogsdagen nog veel verloren bij het opblazen van torens door het terugtrekkende Duitse leger. Gelukkig worden na de bevrijding veel P-klokken weer teruggevonden.

Na de oorlog telt ons land drie klokkengieterijen die de lege ruimten in torens mogen opvullen: Petit & Fritsen (Aarle-Rixtel), Van Bergen (Heiligerlee) en Eijsbouts (Asten). Ze gieten ook beroemde herdenkingsklokken, zoals de bourdon op de Waalsdorpervlakte (Den Haag) en 'The Netherlands Carillon' voor Arlington National Cemetery (Washington DC). Een en ander leidt tot opleving van de Nederlandse klokgietkunst.

Toch gaan in de jaren vijftig nog historisch belangrijke klokken verloren. Veel kerkbesturen willen graag nieuwe, zuiver gestemde klokken. Zij leveren bij gebrek aan geld oude klokken in om die te laten smelten.

Later krijgt het cultuurhistorisch erfgoed meer waardering; maken campanologen (klokkendeskundigen) reconstructies van originele klokgeluien en carillons op basis van bewaard gebleven klokken.

In schrille tegenstelling met de zorg voor monumentale klokken staat de naoorlogse diefstal daarvan. Want klokken blijven in trek, net als bronzen beelden. Niet altijd vanwege hun cultuurhistorische waarde, soms ook slechts vanwege de prijs van schaarse grondstoffen.

BEREDENEERDE LITERATUURLIJST

- Jean Coenen, 'Honderd jaar Paterskerk in Eindhoven', Eindhoven 1998.
- Loadewyk Damsma, 'Mattheus', Joure 1993.
- Toon Hoefnagels en Toine Maas, 'Gevels zonder vlag', Asten 1989.
- Rinus de Jong, André Lehr, Romke de Waard: 'Zingende torens van Nederland' (losbladige uitgave van de Nederlandse Klokkenspel Vereniging), Zutphen 1966-1970.
- Jenneke Lambert-Avis, 'Wie met klokken schiet, wint de oorlog niet', Asten 1992.
- A. Lehr, 'Van Paardebel tot Speelklok. De geschiedenis van de klokgietkunst in de Lage Landen', Zaltbommel 1971 (herdruk 1981).
- Elly van Loon-van de Moosdijk, 'Goet ende wael gheraect'. Versieringen op luid- en speelklokken uit Middeleeuwen en Renaissance in het hertogdom Brabant (1300-1559), Nijmegen 2004.
- Elly van Loon-van de Moosdijk / Piet Sniijders, 'Klokkenroof! / Plundered Bells', Asten 2017.
- J.H.A. Mialaret, 'De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in Noord-Limburg' (De Nederlandsche Monumenten van geschiedenis en kunst, 1-18, deel 5), 's-Gravenhage 1937.
- H.J. van Nieuwenhoven, 'Klokkenvordering 1942-1943', I en II, (uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), Zeist 1996.
- Luc Rombouts, 'Zingend brons'. 500 jaar beiaardmuziek in de Lage Landen en de Nieuwe Wereld, Leuven 2010.
- Voorlopige Lijst van Monumenten van Geschiedenis en Kunst. De provincie Noordbrabant, 10, 1931.
- G. Huybens, 'De klokkenroof tijdens W.O.II'. In Magazine van de Vleemse Beiaard Vereniging, 1-5. 1995-1999.